

Slobodan Šnajder

ENKOMIJA JEDNOM PRIJATELJSTVU

uz knjigu Darka Gašparovića *U duhovno zagledan*

U dosuđenom mi vijeku, koji sad se već primiče dobu statističkih očekivanja za trajanje života u Hrvatskoj, napisao sam podosta recenzija; godine svoje izbrojati znam, ali njima ne znam broja. Hrpu sam papira ispisao slaveći ili kudeći druge, polemizirao sam na sve strane, i nisam, dakako, kao polemičar baš bio neko cvi-jeće. Hoću reći, pisao sam u raznim povodima, kao profesionalni književnik, ili kao novinar, i o mnogim knjigama.

I sad uvodeći i samoga sebe u ovaj tekst, pokušat ću objasniti zašto ne mogu napisati recenziju Darkove knjige. Jedne, koja izlazi *post mortem* mojega prijatelja.

Recenzija: latinska je riječ koja objedinjuje uvid u neki tekst te njegovo ocjenjivanje. Darko bi to dobro razumio. Imao je klasičnu naobrazbu na kojoj sam mu zavidio. Kao i tolike druge potrebe, mnoge duhovne, nestalo je i potrebe za proniknućem starih tekstova. Koga to još zanima? U doba Twittera, oni su uglavnom predugi. Stari imali su vremena koje nama brže protječe.

Nadalje, podrazumijeva se da recenzent čita i sudi koliko je moguće objektivno; to jest, da na neki način zaboravi osobu autora. Pa i svoju vlastitu. Postoje natječaji koji nalažu da se autor sakrije šifrom; a postoje i takvi za koje

recenzent ima ostati anonimn. Naravno, u maloj sredini kao što je naša, takva maskerada ima malo smisla.

No osnovni zahtjev – biti objektivn – u slučaju Darka Gašparovića ja ne mogu zadovoljiti. Previše smo toga zajedno prošli, a da bih mogao razlučiti što je čije. Ta nas smo dvojica izjeli vreću soli, a i popili pokoje burence. Ovo se odnosi čak i na pitanja dogmi koje je on slijedio, a meni nije bilo ni na kraj pameti slijediti ih. Naši su „obiteljski romani“ (Familienromanen, ali ovaj izraz ne koristim u Freudovu smislu) bili posve različiti. A ipak, premda su nam simboli koje bismo ispisivali na svoje zastave znali biti kao neki opoziti, pogotovo od devedesetih naovamo, dijelili smo jedan zajednički fundament, a taj se tiče samoga odnosa prema tim označiteljima, svakoga od obojice prema svojim. Darko bio je prilično emancipirani *vjernik*, barem toliko koliko sam ja bio neugodan *suputnik* oficijelne ljevice. Ali on je bio manje čovjek prijepora nego ja, pa se to možda manje vidjelo.

Naš je odnos opisao Goethe, davno prije no što smo se mogli roditi. Aludiram na odnos Wilhelma Meistera i Wenera u *Godinama naukovanja*: „Wernerov odnos prema Wilhelmu bijaše trajan prijepor, koji ih je sve to čvršće

vezao... živjeli su jedan pored drugoga, jedan s drugim, stremeći jedinstvenom cilju, a da nikada nisu mogli poimati zašto jedan drugoga nisu mogli reducirati na svoj vlastiti svjetonazor." Tako Goethe! I da budem dokraja iskren, možda sam se ja čak više trudio reducirati Darka na svoj svjetonazor, nego on mene na svoj. Ali u zbilji, sve je to ostalo nekako neizrečeno, zapretano.

Obojica smo zajedno prošli katarzu šezdesetosmaške pobune. Naši prvi javni istupi, naši manifesti u časopisu „Prolog“, samo naoko kazališnom, proizašli su iz te katarze. Šezdesetosma imala je u Francuskoj, jedinoj pravoj domovini Revolucije, svoju lijevo-katoličku komponentu, u Hrvatskoj nije. Da je imala, i njoj bi se Darko sigurno (s)našao. Ali to ništa ne mijenja na samoj stvari. Pobuna je nešto ukupno, kao neki veliki val, pojedine njegove komponente nisu važne.

Ljubi bližnjega svoega kao samoga sebe, upućuje Biblija. Ako je meni to ponekad teško, to je prvenstveno zato što katkad imam problema sa sobom samim. Darko je, kao kršćanin, zagovarao – o tome su mnoga mjesta u njegovoj knjizi – apsolutnu ljubav. „Tko vjerovat može, tog silno voli Bog!“, veli Kranjčević, a ja citiram u drami *Kamov, smrtops*.

I sad pitam, kao što on mene, tu i tamo u svom desetgodišnjem kolumnističkom stažu u „Kani“, izrijekom ponešto pita, to jest naslovljava me kao sugovornika. Doduše, ponekad pita me kriptirano, i malotko osim nas dvojice mogao bi to razumjeti. Ne zbog notorne upute tipa ... „da se Vlasi ne dosjete“, već iz obzira, iz uzdržanosti. I kad zvuče solipsistički, Darkovi su tekstovi u stvari *duolog*, dvočovor. Što, dakle, pitam, *post mortem* čovjeka s kojim sam toliko toga dijelio, a istodobno, toliko je toga radilo na našem razdvajanju, usred jednog vremena punog iskušnje, pronevjera, iznevjera i gubitaka... Ljudi se lako uzajamno pogube u zlu vremenu, neki se potom opet nadu, neki odu svaki svojim putem. Ništa novo.

Što dakle pitam?

Vjernika, dakle, voli Bog. No već kod Kranjčevića slući se i mogućnost da postoje oni koji vjerovati ne mogu. Mislim da točno čitam ono što je implicirano u Kranjčeviću stihu. Što je s njima? Tko voli njih, ako je program apsolutna ljubav?

Pa eto, voli ga prijatelj.

Darko je, rekoh, jedno desetljeće ispisivao kolumne u raznim povodima koje je određivao sam. Naravno, kao netko tko je dvadeset i tri godine ispisivao kolumne sličnih gabarita (u „Novom listu“, danas pokojnom, inače, međutim, dobre uspomene), mogu kvalificirano potvrditi da to nije uvijek lako. Radi se o pitanju kondicije. Jest da povode biraš sam, ali uvijek postoji neki pritisak događaja i pitanje je koliko je kolumnist u tom smislu zaista slobodan. Događalo mi se u mojemu kolumnističkom stažu da sam osjetio pritisak teme, to jest nekog prevažnog događaja, a pisati o tome nije mi se mililo. Mnogo puta.

Profesionalac, međutim, mora pisati po nalogu dana, čak i kad politički nalog u starom smislu riječi više ne postoji. Koliko god se čutio slobodan, on u liberalno-demokratskom poretku to nije. Postoje nevidljivi okovi na rukama koje plešu ponad tipkovnice, mada mogu biti zlatni. I meni je u „Novom listu“ rečeno da smijem pisati o Stepincu (premda, radije ne!), ali da nikako ne smijem pisati o Todoriću (to pak nikako). Danas se svaki pas smije pomokriti na Todorićevu nogavicu. Danas su u tome najrevniji oni koji su ga u svojem smislu smeću od novina najviše uzdizali, gotovo kao božanstvo, a prema materijalnim interesima vlasnika tih novina, onda i svojim vlastitim. Pojmovi o građanskoj hrabrosti mijenjaju se kao i sve drugo. Ukupno, građanske je hrabrosti jednako tako malo kao nekad. Kao uvijek. I stoji koliko mrkva na Dolcu.

Hoću reći, ono što je u Darkovim kolumnama ipak doktrinarno, on vjerojatno nije takvim čutio. Sigurno nije postojala prisila pisati o hodočašćima kršćanskim svetilištima. Bira o knjige o kojima je pisao. Teško je zdvajao u tekstu pedofilskih zločina klera koji se tako rado guraju pod tepih. Pohvalio je teologiju oslobođenja, koja je mnogima na njegovoj strani, počevši od poljskog pape, suspektna. Unatoč svemu, on je rado pripao – Crkvi. Ja svoju nisam našao. Mogu mu zavidjeti na tom osjećaju pripadnosti, premda ga, dakako, ne mogu dijeliti. Pa što? Tako dugo dok se meni ne pokazuju inkvizicijske sprave jer postojano mislim da je Zemlja kuglasta, tako dugo ću misliti da se moj prijatelj u svojem pripadanju nije pogubio. Kad bi moja malenkost bila pozvana na neki koncil da brani svoje stavove, čak i o Stepincu o kojemu je Darko mislio i pisao gotovo sve suprotno nego ja, siguran sam da bi me on branio, čak i po cijenu da nas obojicu zajedno spale na Cvjetnom trgu (Campo di fiori, Rim). Ne bi me on

dokraja razumio, ali što mari? Citirao sam Goethea kad je opisao: prijateljstvo, unatoč nesvodivosti stavova.

Vjerojatno bi koncilске oce Darko pokušao uvjeriti u moju nevinost pitanjem koje si postavlja u ovoj svojoj knjizi, a u začudnoj vezi s jednim rokerom (Goranom Baretom) :

„Kako netko tko je proniknuo u bit religijskog iskustva može ostati ateist?“

Pa bi Darko onda skupio glave te zdvajao skupa s koncilskim ocima, te bi s njima zdvajao u pogledu tako nečeg kao što je moja malenkost. Možda bi uspio razuvjeriti ih glede moje krivnje, a možda bi navukao na glavu neku svoju. Tu bi on mnogo toga riskirao. Vjerojatno bi u očajničkoj refutaciji, u zadnjem pokušaju da me spasi, rekao otprilike, nemojte ga spaliti, iako je to što on (ja) govori i piše apsurdno. Baš zato! Čudni su putovi koji mogu spasiti vjeru i vjernika, pa otud i nevjernika. Ako je apsurd pomogao Tertulijanu da spasi svoju vjeru, zašto ne bi i Šnajderu da spasi svoju vjeru, a onda i glavu? Da ne umre od teže upale, kako su se klerici svojedobno šalili na račun Giordana Bruna.

Mnogima koji su Darkove kolumne u „Kani“ čitali s radošću ili povećalom (u dlaku je tako bilo i s mojim čitateljima), neka su mjesta morala zazvučati heretički. I mnogi su se sigurno pitali: A što mu je to trebalo? Što mu je trebalo spominjati mučko ubojstvo Aleksandre Zec u kontekstu Domovinskog rata koji su, zna se, izborili hrvatski vitezovi bez straha i mane? Zašto je hvalio Frlića, tog psovača svega hrvatskoga? Našlo bi se toga još, premda dakako pretežu tekstovi koji su vjerojatno nalazili živahnog odobravanje katoličkog puka.

Slično je mjesto, ne sasvim službeno-doktrinarno, nedogmatsko, u njegovoj knjizi koje se odnosi na teologiju oslobođenja.

U ranim sedamdesetim, ta je teologija bila nada svijeta. Samo čudom ne nalazim u *Uvodu u teologiju oslobođenja* (braće Boff) navod Waltera Benjamina, koji je tako rado citirao Herbert Marcuse, najjasnija teorijska zvijezda šezdesetosmaškog neba: „Samo zbog onih bez nade, nada nam je dana!“ U klici, to je program Leonarda i Clodovisa Boffa: „Teologija oslobođenja rođena je u trenutku kad se vjera konfrontirala s nepravdom počinjenom siromašnima.“, pisali su ovi svećenici. Dorothee Sölle, njemačka

teologinja i katolička aktivistkinja, u knjizi i odveć karakterističnog naslova *Bog u smeću* (gdje da ga drugdje nadu siromašni, jedini koji ga, bačenog u smeće, mogu iskopati), piše početkom sedamdesetih kako nije vjerojatno da će teologija oslobođenja preživjeti tada aktualnog papu. Nasreću, novi, papa Franjo o tom teološkom smjeru sudi drukčije. Darko misli da je teologija oslobođenja donekle zamućena primjesama marksizma. Ali njemačka aktivistkinja, koja je mnogo putovala po Južnoj Americi te se doista i uživo upozнала s razmjerima bijede potlačanih, kod jednog je svećenika našla drukčiji odgovor na pitanje o marksizmu. Mnogi su pomislili da će rasapom socijalističkog poretka, koji da je zasnovan na marksizmu, nestati i teologija oslobođenja. No taj joj je svećenik odburio: „Nije našim seljacima potreban marksizam eda bi pojмили koliko su izrabljivani!“

Darkov ukupan kolumnistički uradak urednik ove knjige, Anton Šuljić, i kći mu Tajana, razdijelili su po tematskim cjelinama, te ih nadopunili još ponekom. Darko je prema svojem pisanju sigurno bio možda i odveć kritičan. Odluka o ovoj razdiobi svakako je dobra, jer su Darkove kolumne kao neki intelektualni raskošni sag satkan od provodnih motiva koji se, nenasilno, daju raspoznati kao provodne teme i onda kao takve objediniti.

Tako prva cjelina ima podnaslov MEDITACIJE. To se odnosi i na stil, na Darkove monologe, solilokvije, samogovore u tim tekstovima, a i na sadržaj, na „kako“ i na „što“. Katolik će odmah pomisliti na Ignatija Loyolu, ali Darkovi tekstovi nisu tako doktrinarni ni toliko strogi, nisu to egzerciji, egzerciri, potonji su me oduvijek podsjećali na vojničku trubu koja zove na okup i jutarnju tjelovježbu neki vojnički logor. Mene oni više podsjećaju na „samo-promatranja“ rimskoga cara Marka Aurelija. Više, dakle, na ovoga poganina nego na Svetoga Augustina; više na Rousseaua nego na Abelarda. Nije u Gašinoj osobi bilo ničega solitarnoga, monaškoga. Da se on slučajno rodio kao papa, on bi bio neki renesansni papa. Hoću reći, postio je koliko je morao, ali uživao je koliko god je mogao. Ničeg stisnutog u tom čovjeku sada „zagledanog u duhovno“, dakle „nematerijalno“. To vam velim ja, koji sam s njim izjeo vreću soli, a i popio poneko burence. Ne ide mi nikako uz Gašu ona zduha prostora stotinama godina neprovetrenih, zbirčice kostiju s „deklaracijama po

podrijetlu", ili bez njih... Ako je taj prostor za nj ipak i u svakom slučaju crkva, onda je to crkva u Dobroti koju sam posjetio više puta da bih se družio s isto tako pokojnim prijateljem, don Brankom Sbutegom, kojemu je Darko posvetio jednu nadahnutu kolumnu. Uostalom, kao i moja malenkost u „Novom listu“.

U toj je crkvi golem mural Ede Murtića s jednim bijelim jelenom, autorstvo također moga prijatelja, također danas mrtvog. Jednom prilikom, oko tako jedne ponoći, u praznoj crkvi, don Sbutega svirao je na malim orguljama. U toj je crkvi sve bilo po ljudskoj mjeri, pa i orgulje, dimenzijama gotovo pa one pokretne, na kolicima, koje tako radosno sviraju po berlinskim ulicama i dan-danas, dok maleni majmun uveseljava djecu.

Cjelina – ČITANJA – tekstovi, dakle, koji nastali su tako što je Darko ispisivao margine velike književnosti i onda ih uobličavao u kolumne posebna su dragocjenost. Bio je strastan i dubok čitatelj, posjedovao je veliku biblioteku koju je oblikovao kao ozbiljan komparatist i romanist. Imam mnoge *mailove* iz tog razdoblja. Teško je trpio od boljke koja se tada nije činila fatalnom, a pratila ga je, dobro i to pamtim, od studentskih dana, još dok smo šahirali u Zagrebu, u njegovoj sobici u Bosanskoj ulici: astma. Eto, došla mu je opet ta neugodna pratiteljica, u trećoj dobi života, koja se kod Goethea, u dosluhu s Hesiodom zove mjedenom. Javljao mi se usred noći da sjedi u fotelji jer bi se ugušio ako bi legao, te da čita. Sebe je prozvao *budnikom*. Ne znam otkuda mu ta riječ, možda, pače vjerojatno je, da ju je on izmislio, kao što sam ja izmislio riječ *smrtopis*. Našao sam u njegovim spisima mnogu riječ koja je iz suvremenog hrvatskog nestala, kao i mnogi gramatički oblik koji je nalog brzine isto tako izobichajio, izbrisao. Darko je od studentskih dana pisao odnjegovanim jezikom, ponekad mi se činio cifrastim, sporim, neobaroknim, ali danas cijenim to drukčije: briga za stil nekog teksta jak je signal da autor ne pristupa stvarima o kojima piše olako, da zna zastati, da traži pravu riječ. Riječju, ukazuje na kvalitetu: i teksta i autora. Traži riječ, ona mu dođe na ekran kao raskošni noćni leptir, eto noćnika, pomisli autor, a ja sam *budnik*. *Heureka!*

Iz cijele goleme ponude Dostojevskoga, on citira jedno mjesto, doduše dobro poznato, ali u današnjem svijetu u kojemu su najslabiji sve izloženi, to jest postaju još slabiji ako je to moguće, iznimno važno: „Ta cijeli svijet spoznaje ne vrijedi suzica što ih je prolila djevojčica pred

malim Bogom!“ Što je sve inkludirano u sklop „svijet spoznaje“? Filozofija, svakako. Znanost. Bi li Darko dodao: „svijet religijske spoznaje“? Ne znam. On bi, taj svijet, za nj ostao u svom važanju. Što bi pak Dostojevski pisao nakon Auschwitzta, kad bi se djevojčica recimo zvala Lea Deutsch? Ili Aleksandra Zec?

Mislim da bi Gašo nesumnjivo branio suverenost i neravnjivost „religijske spoznaje“, ali bi isto tako dopustio legitimitnost mojega pitanja. I Dostojevski, kao i Tolstoj kasne faze, Boga bi vjerojatno poštjedjeli. Uostalom, „mali Bog“ djevojčice u suzama jest Raspeti. Darko dakako zna kako je o tome sudio jedan Nietzsche (npr. u spisu *Dioniz protiv Raspetoga*). Friedrich Nietzsche pronio je svijetom vijest o smrti Boga.

Ali Nietzsche nije time slavio trijumf laicizma, sekularizma, materijalizma... Prije no što je stigao objasniti što time misli, otputovao je u ludilo. I na jednoj od slavnihi „cedulja ludila“, danas bismo to sveto ludilo nagrdili stručnim terminom: šizofrenija, napisao je: „Sad ste me našli. Sve stoji do toga da me izgubite.“

Jednom sam imao prilike šetati bazilikom Svetog Petra u Rimu s jednim bosanskim franjevcem iz Provincijalata Bosne Srebrne. Spazili smo velik red, uglavnom žena, od djevojaka do matrona, ispred isповjedaonice gdje su one čekale svoje grijehе šaputati franciskanima: „Gle, koliko zlata!“, reče mi bosanski mali brat. „A nigdje Boga!“

On je u smeću. Nietzsche pronio je drukčiju vijest, ali to možda zbilja nije istina. Postoji istina strašne bijede milijardi ljudskih bića. Ta je činjenica potpuno materijalna. Ali netko, kao moj prijatelj, „zagledan u duhovno“, imao bi problema s tim uvidom. Ako su naime „odnosi na Nebu“ preslika „odnosa u svijetu“, onda se za Nebo nešto doista učiniti može samo dolje, u svijetu, na Zemlji. Ali pitanje je mogu li to postići oni koji piju iz pozlaćenih kaleža.

Kao neki odjek Nietzscheove vijesti o smrti Boga, čujem Dostojevskoga: Ako nema Boga, sve je dopušteno. I dodajem, osobito je dopušteno ono što je nedopušteno. Ali ako ga ima, zašto dopušta ono što je nedopušteno?

Koliko su se samo to pitali do danas. Uobičajeni odgovori, koje sam i sam dobivao, glase: Čovjek je slobodan izabrati. Pa otud može izabrati i Zlo. Ali o tome će jednom biti položen račun. Ne znam. U dosadašnjem tijeku povijesti, ti su računi ispostavljeni jedino sve novim i novim žrtvama. Kako to da počinitelji uvijek nađu najbolje fiškale?

Darko je, dakle, silno mnogo čitao u besanim noćima koje je provodio kao *budnik*. Poznajem njegov stan s kojega se vidi cio Kvarner. A u njegovoj biblioteci bio je cijeli svijet. On je znalački koristio tu biblioteku kao spoznajni stroj. Čitao je, katkad nasumice. Katkad je samo čitanje bilo čin očajja, nešto poput opijuma. No njegovi zapisi odaju da to ipak nije bilo naprosto za čas *skratiti*.

On je po svoj prilici pročitao svaki moj redak, a nije da ih nema, možda i previše. Ja nisam, i tu se osjećam potišten. Tu nije bilo pravog i potpunog reciprociteta. Većinu njegovih kolumni iz „Kane“ nisam pročitao prije no što je u moj kompjutor stjeljela Šuljićeva i Tajanina dopuna Darkova izbora. Ja sam njemu slao sve što sam napisao, osobito od trenutka kad smo se obojica, istodobno, dovnuli do uvida da politika ne smije biti jača od prijateljstva.

To je nadasve važan trenutak našega prijateljstva. Ranih devedesetih, naime, došlo je vrijeme, po sebi jako nesretno, kad ljudi stanu hodati ulicama umotani u zastave. I mnogi se, to i ne primjećujući, nađu u vlasti demona poli-

tike, ideologije koju god masku da je na se uzela. Ali ne postoji nijedan ljudski razlog zašto bismo joj priznali tu premoć; postoje razlozi nje same, dakle, politički, ideološki. Ali veliko je pitanje je koliko su oni i ljudski. Oni su, reći ću s Nietzscheom, *odveć ljudski*, a s tim u vezi zaista je uvijek bolje držati se mjere. Jer ustvari, taj višak podrazumijeva manjak ljudskosti. Čak i kad bi se radilo o višku Boga. Ali ja ovdje ne pišem jedan a-teološki traktat, neku novu a-gnozu, već pišem *hommage* mrtvom prijatelju, upravo jednu *enkomiju* prijateljstvu. Mi smo obojica otkazali tom demonu još navrijeme, bez pomoći egzorcista. To je u ovom dijelu svijeta rijedak ishod. Nesvodive opreke kod nas vode do istrage, vaše ili naše. Ovu riječju valja čuti onako kako je razumiju Montenegri: istraga vaša ili naša znači da pobjeđena strana ima netragom nestati. Istraga je brisanje tragova.

Tako je Darko u svojim bdjenjima, u svojim elukubracijama, pronašao da se Seneka dopisivao sa Svetim Pavlom, između ostaloga o stvari konverzije poganina u kršćanina. On je držao da u tome „ima nešto“, dok noviji autori ospo-

ravaju, iz cijelog niza razloga, autentičnost tih pisama koja da su krivotvorine.

Nisu, međutim, krivotvorine pisma koja smo Darko i ja izmjenjivali tijekom njegova davanja „caru carevo“ u Piroz. Car je još stolovao u Beogradu, bila je teška godina, 1971., '68. nitko se nije sjećao, druge su parole bile na snazi. Ali i druge „dnevne zapovijedi“ kad se radilo o vojsci.

Ne znam otkud je Darku palo na pamet da svoju baku pismom obavijesti o svojim pogledima na devizni sustav SFRJ: jedno politički tada jako eksplozivno pitanje. Čudim se samo donekle, vjerujem da sam ga dobro poznao. Nije mu, naime, palo na pamet da ga kao hrvatskog studenta posebno prate, da mu otvaraju pisma, a napose da ih zanimaju pisma njegovoj baki, kućanici i kao takvoj čuvenoj stručnjakinji za ekonomska pitanja (naime grčka riječca *oikos* znači koliko i kuća). Elem, tu se vojni sud našao pozvanim dati stručno mišljenje u pogledu presude na 4 (četiri) godine zatvora.

I bacilo Gašu u skopski kazamat.

Izmjenjujemo pisma. Ja ih potpisujem kao Kamilo Emerički. On otpisuje kao Joja. Sve po *Zastavama* Miroslava Krležu. Sve štima, i Joja je tamo bio utamničen, možda baš u istoj skopskoj tamnici. I Kamilo mu je tamo otpisivao. Cenzori i šifranti JNA nisu probili ove šifre. Cenzori ne čitaju lijepu književnost. Uostalom, Krležu danas ne čita nitko.

I tako smo mjesecima razgovarali putem pisama, a u šiframa pisca koji nas je povezivao: Krležu.

Mi smo se, naravno, u Zagrebu upeli dokazivati, tko god nas je htio slušati, da Darko Gašparović ne može biti ustaša, premda ima svoje mišljenje o deviznom sustavu. A tim je godinama postati ustaša bilo ekstremno lako. Čak smo i mi lijevičari privedeni, podvrgavani detektoru laži (onom primitivnom na puls), a pitanja isljednika kretala su se oko naših pretpostavljenih atentata na hrvatske rukovodioce! Bila je u tim udbaškim glavama velika zbrka i smutnja, kao i u cijeloj zemlji.

Upalila je intervencija preko Saveza studenata, za to je bio zaslužan Slobodan Lang, a ja sam tu odigrao tek skromnu ulogu „oficira za vezu“. Puhnuo je vjetar, presuda je nestala kao da uopće nije donesena. Pravno, stvar nikada nije dovedena do kraja, što je jasan dokaz da je bila skroz-naskroz politički montirana. Darka je pustilo, o tome se više nije govorilo. Danas su ostala jedino pisma

Joje i Kamila Emeričkog. Da je Krleža, koji je tada još živio, to znao, mislim da mu ne bi bilo nedrago.

Čuvam pisma osumnjičenika pod najtežim objedama poslana iz skopskog vojnog zatvora, a pisala se godina 1972. Tu je Darko već bio oprezniji, uspio je shvatiti da ja nikako ne mogu biti njihov jedini čitatelj. Podnosio je utamničenje kao pravi stoik, osim možda trenutka krize nakon što je donijeta nepravomoćna presuda: rekoh, na četiri godine! Izvještao me je o svojoj lektiri, od Krležu do Durrella i natrag. Žalio je što nema partnera za šah kojeg je imao u meni. Itd. Njegov je rukopis bio razbarušen, ali potpuno čitak. Odonda do danas svi lupamo po tastaturama, izgubili smo svoje rukopise. Ima u njegovim pismima i književno vrijednih mjesta. Da je presuda postala pravomoćna, možda bismo dobili nove *Uzničke uspomene*. Ali to nije za željeti.

Osim Krležu, druga nam je poveznica bio Janko Polić Kamov.

To je na prvi pogled moglo izgledati još čudnije no u Krležinu slučaju, dakle u slučaju jednog „boljševika“, koji je, doduše, kao dječak ministriao, ali se isplilo u žestokog agnostika. Jer sam Kamov bio je „veliki psovač i antijob“, a nakon žestoke antiklerikalne pobune u senjskom biskupskom konviktu Ožegovićanum. Posjetio sam, skupa s Darkom, zgradu konvikta koji je u vrijeme mojega posjeta bio srednjoškolski dom. Na zidu slika Šurjaka. Ispod slike trag raspela. Druga su vremena, drugi sveci, pa i bogovi.

Kamov je Darkovo i moje zajedničko otkriće, Francuz bi rekao *la trouvaille*, danas dokumentirano u časopisu „Prolog“, sv. 32/1978. Ja sam napisao dramu, on knjigu. Ta njegova knjiga te knjiga o Krleži dvije su njegove najbolje knjige: uistinu „dubinski rezovi“, suptilniji, točniji od nekih u daljnjim knjigama.

U predgovoru drugog izdanja Gašparovićeve knjige *Kamov* (Adamić, Rijeka, 2005.) čitam:

„Moja inicijacija u fenomen Kamov ponajviše je vezana uz prijatelja Slobodana Šnajdera. Prva znanja i prve spoznaje uopće o pjesniku crne psovke zbili su se istodobno kad je o zamislio i pisao *Kamov, smrtopis*. (...) Tko bi tada bio pomislio da će se ta početna zaokupljenost Kamovom produžiti kroza tri desetljeća sve do danas?“ (str. 8)

Ovome valja samo dodati vrijeme koje je odonda iscurilo iz klepsidre.

Gašo počiva na Kozali, što nije daleko od mjesta s kojeg je Kamov krenuo u svijet. A jako je daleko od mjesta gdje je klepsidra potonjega bila razbijena: bolnica za nepoznate strance u Barceloni Sveti križ. Tako je to: iskon i uivir razdaljuju se, ostajući ipak jedno.

Riječu, više nas je stvari, od onih koje smo sami otkrivali, povezivalo nego dijelilo. Ono što nas je dijelilo bio je izvanjski nalog vremena. Ali to što nas jest dijelilo, osobito od 1990. naovamo, mi smo u jednom trenutku obeznažili, to jest poništili uime prijateljstva i zajedničke mladosti, i to je bio čaroban događaj. Taj se mali ritual dogodio upravo nakon jedne od predstava *Kamov, smrtopis* u ZKM-u dobre uspomene: režija Branko Brezovec.

Jer tako nešto u ovom dijelu svijeta spada u rijetke petke. Možda čovjek mora biti nešto stariji – rekoh blizu roka kada prosječan stanovnik Hrvatske mora početi u neko umiralište – kako bi shvatio da razlike, antiteze, opoziti, čak i potpuno suprotni zaključci izvedeni iz iste povijesti (međutim, različito doživljene), ne moraju tjerati nas jedne na druge; ne mora biti tako da jedni druge moramo tjerati na nove Dotršćine ili goniti ka novim Bleiburzima. Do ovoga je moguće DANAS (ako ne onda) dovinuti se čak i ako se radi o nesvodivim antitezama koji isključuju svaku pomisao na sintezu.

Moj i Gašin slučaj nije, dakako, slučaj sveudilj nesvodivih opozita. Valjda zahvaljujući i Krleži, odnosno Kamovu. Jedan enciklopedist koji je htio obuhvatiti sve, dotaći sve, o svemu reći sve, i jedan radikal, do krajnjih konzekvencija koji je sve htio dokinuti... Krleža i Kamov. Duh apsolutne kritičke negacije svega postojećeg koji se baca na enciklopediju što sve postojeće upravo hoće sačuvati... buntnik protiv svih autoriteta koji hoće začeti književnost takoreći ni iz čega kao apsolutni autoritet: još jednom, Krleža, još jednom Kamov. Mi nismo ovo shvaćali kao neki apsolutni izbor, ili jedan ili drugi, niti je to potrebno.

U srži svoje osobe Darko Gašparović bijaše, u osnovi, liberal i demokrat, možda u jednom starinskom, dobrom građanskom smislu riječi, kakvi su bili jedan Lunaček ili Milivoj Dežman, potonji svakako prije šestojanuarske diktature – dakle sjene iz Horvatova *Hrvatskog panoptikuma*... Upravo Dežmanov primjer pokazuje koliko taj liberalizam zna biti krhak i kako ga lako zna zavesti sirenska moć politike, i kako je, u drugu ruku, jak, kad poražen, stane lizati svoje rane... To je taj liberalizam koji je za se otkrila hrvatska *moderna*, svagda iznova poražavan, a

ipak ga na ovom mjestu uzimam kao nešto što se, tim porazima unatoč, nekako kontinuirano usprkos duhu vremena koji mu nikad nije pogodio. Krleža ga je ismijavao, ali teško da smo imali nešto bolje. U onome što smo ipak imali, i što je bilo bolje, svjetluca je sloboda, makar kako palucavo, to jest sigurno nije bilo bolje jer bi slijedilo ovu ili onu dogmu već njima usuprot, bio to fašizam ili stalinizam, bila to Crkva ili Partija. S ekonomskim liberalizmom kasnog kapitalizma taj pak na koji ovdje aludiram nema nikakve veze.

Postoji, međutim, jedna tema, jedan život, kojemu Darko posvećuje nadahnut esej, u vezi s kojim smo se najviše odmakli u svojim stavovima jedan od drugoga. To je, dakako, blaženik Alojzije Stepinac.

O Stepincu govoriti danas objektivno gotovo je nemoguće. Nemoguće je spomenuti ga, a ne sresti se sveudilj s vrlo uzrujanom osjetljivošću ljudi Crkve. O Stepincu smije se govoriti jedino u okviru hagiografskih spisa stilom i manirnom ovdje propisanim. On je isto tako nesporan junak, „junačkomu vremenu usprkos“, kao što je nesporna činjenica Spasiteljeva uskrnuća. Toliko puta se čulo: Ako Krist nije uskrsnuo, naša je vjera besmislena! A tu se kršćanski orijentiranom pojedincu odmah otvaraju ponori koji on nije u stanju podnijeti. Tako eto, kao da Crkva u Hrvata ne stoji na stijeni koja je Petar, već na ovom blaženiku.

Ja sam, dakako, pisao u drugom tonu i to sam platio. Mogao bih, dakle, u ovom svom sjećanju na dragog prijatelja to i prešutjeti. Ali našao bi se već neki zlobnik koji bi predbacio da sam nešto zatajio, prebrisao. Naravno, u *hommage* intimusu ne spada opovrgavanje njegovih stavova. Ja ih i ne kanim opovrći. Samo tražim razumijevanje za svoj stav koji s jedne strane priznaje da je Stepinac spasio mnogo ljudi. A s druge pita, koliko je on sam pridonio uspostavi jednoga stanja u kojemu je toliko ljudi trebalo spašavati od najvećih pogibelji. Moj bi ideal bio uspostava jednoga stanja u kojemu nikoga nije potrebno spašavati. Što je u tome tako zazorno, tako „kontroverzno“?

Ne mogu se sjetiti da smo Darko i ja, a nakon što je u riječkoj prvostolnici „akademskoj mladeži“ propovijedano protiv mene, ikada razgovarali o Stepincu, osim u kontekstu moje drame *Hrvatski Faust*, s kojom je on katkad imao teškoća, ali iz posve drugih razloga; teškoća koje je, uostalom, nadvladao te ih više nije smatrao tako presud-

nim za sud o toj drami. Darko je, naime, razumio tko se u drami krije iza imena Župetić, pa još monsinjor. U toj drami, naime, dramski lik koji je očito u zbilji sam Stepinac, s najvećim aplombom više na ustaškog intendanta, moleći ga, naređujući mu, da se „vadi iz toga“, to jest endehazijskog blata. Ukratko, moja slika povijesne osobe dosta je bolja no što je mogla biti, jer Stepinac nije posjetio Jasenovac, kako se to u mojoj do danas tako „kontroverznoj“ drami tvrdi.

Zašto sam napisao tako kako sam napisao?

Pa upravo zato što je Stepinac uistinu hrabro propovijedao, bile su to prave dijatribe protiv zla, hrabrije od onoga što je uzeo govoriti bilo koji čovjek Crkve u tadašnjoj Europi; hrabrije od javnih gesti poglavaru u Rimu, Pacellija, Pija XII, koji je holokaust naprosto prešutio, a u suvremenoj historiografiji neki ga krste kao „Hitlerova papu“. Uistinu, jedan Stepinac nije nikada bio „Pavelićev nadbiskup“.

U Poslanici Galačanima uistinu stoji: „Nema tu Židova ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškoga roda ni ženskoga, jer ste vi svi jedno u Kristu Isusu.“

To je mjesto koje je i Darko rado citirao u svojoj kolumni, to je i duh Stepinćevih propovijedi u endehazijskom Zagrebu.

Pavlova poslanica donosi jednu borbenu parolu, vjerojatno najsubverzivniju takvu poruku uopće ikada, iako upevenu protiv konkretne vlasti Rima, protiv vlasti gospodara nad robovima. I svak tko je rođen, to je, naime, ta poruka prakršćanstva, čak i ako nije rođen u Kristu, jest osoba! Možda je kršćanstvo, u svojim katakombama, kao pracrka, proganjeno, zatirano, izvelo najveću revoluciju u povijesti, prema kojoj je i francuska biljeda replika jer je ostavila četvrti stalez da se tiska u bijedi koja u današnje doba sve to više podsjeća na ropstvo starog Rima!

No stvarnost svijeta, stvarnost Endehazije, u doba tih propovijedi bila je posve drukčija, a drukčija je i dan-danas. Otud sam napisao onu „tako strašnu“ rečenicu da je Alojzije Stepinac bio čovjek koji nije mogao pomiriti načela stvarnosti što ga je okruživala s načelima svoje vjere. Za dramskog pisca to je jak signal jedne dramatične sudbine. Problem je u tome što svecu nije dopuštena dramatična sudbina; to nije njegov takoreći žanr.

Ali, rekoh, danas je nemoguće slobodno i neopušteno govoriti dalje na tu temu. Gotovo nitko ne želi vidjeti da je

ono što se sa Stepincem događalo iza rata dio jednog slabo odigranog političkog igrokaza, da se radilo o igri moći i za moć, a ne o pitanjima vjere, metafizike, Dobra i Zla s velikim inicijalima. To jest da se sve to može smatrati politički montiranim procesom karakterističnim za staljinizam, a da se time ne dokidaju neka važna pitanja o Stepincu, koliko god ona ne moraju imati jednoznačne odgovore. Kao da se njemu samome ukida pravo da ima svojeg davoljeg advokata, čak i uz presumpciju da taj ne bi našao nikakvih prigovora, pogotovo ne takvih kakve sam se ja usudio staviti. Mora biti dopušteno o svemu sumnjati, a napose o onome nesumnjivome! Ja to moram smjeti, ja nisam strana u tom sporu. Jer beatifikacija, sa svojim institutom davoljeg advokata, zapravo se vodi kao jedan sudski spor. Mene tu sigurno nitko ne bi zvaao za svjedoka, ni za jednu stranu. Ja se tu ne brojim.

Kad bi se njegov, Stepinćev, usud mogao izvući iz rečenog konteksta, dobili bismo jednu tragičnu sudbinu. Toliko valjda jedan dramatičar smije primijetiti.

Kako ne spadam u krug abonena katoličkog tiska, nisam na svoju sramotu vidio ni kolumnu koju je Darko ispisao nakon čitanja mojega romana *Morendo*. Bio je tako diskretan da me sam nije na nju uputio.

Ali mi jesmo razgovarali na teme toga romana, na mojoj terasi, na otoku tako malenom da ne mogu biti posve siguran u njegovo postojanje. Sjedili smo na toj terasi, a on je ovdje rado bio gost, i razgovarali o umiranju, o Beethovenovu „morendu“ na kraju stavka sonate za harfu (Darko je o glazbi znao nesravnjivo više nego ja, čak je pomalo dilentantirao po glasoviru), a sve se to zbivalo pod paskom onog pakosnog narančastog oka Antaresova iz zatka Škorpiona jer gledasmo s moje terase na jug.

U tom mom romanu koji jedva da je itko čitao, opisao sam ono što mislim da znam o eleuzinskim misterijama, te sam izveo jednu repliku na zagrebačkoj periferiji, a to je svijet, kažem to mimogred, spada u moje djetinjstvo. U Poslanici Galačanima kršćanstvo je, spomenuo sam već, oglasilo jednakost svih ljudi kao svoj temeljni program. Slično su misti, pristupnici u misterijski igrokaz u špilji kod Eleuzine, mogli biti svi, pa i barbari, što je za ondašnju Grčku bila revolucionarna novost; onda i žene, pa i robovi. Ali ta se jednakost smjela očitovati samo pod zemljom, u mraku misterija, i sva je bila okrenuta smrti. To još nije

smjela biti spoznaja, pogotovo ne operativna, od ovoga svijeta. Jednakost je bila istina više prošaptana, kao u katakombama ranih kršćana koji su kasnije od nje učinili svjetski projekt, koji je, dakako, do danas ostao tek u dalekom nabačaju.

*Sve što će doći, već je bilo
To moraš moći podnijeti.*

*Za sve ostale to je tek lavež
Iz najdonjih predjela smrti.*

To u mojemu romanu veli Perzefona, kći Demetrina, ključna obrazina podzemnog igrokaza koji spada u eleuzinske misterije, a kršćanstvo ih je obustavilo čim je to moglo. Osjećaj iz tih redaka u romanu jest potpuno poganski: Perzefona, u skladu sa svojim mitskim poslanjem – osiguranje rasta novih klica, obnove prirode, obnove života naprosto – veli da je smrt ulazak u jedan obnavljajući tok, a ne tek pad u mineralno, i da je to ustvari život vječni. Tko su oni svi ostali? To su oni koji nisu posvećeni eleuzinskog kulta, dakle, koji su isključeni iz obreda što oslobađa od smrtnog straha. Za kršćanstvo, to bi bili oni koji ne vjeruju u život vječni temeljem uskrsnuća.

Kao što mnogi kršćani žele da se cijeli svijet evangelizira, tako i eleuzinski misti, u mojemu romanu kad se misterij obnavlja u suvremenosti jednoga sela, uzgred nekoć kaptolskog posjeda, žele cijeli svijet osloboditi straha od smrti. To su dakle revolucionarni, recte, utopijski projekti. Kad su u konkurenciji, slabiji će podlegnuti, ali će utopijska čežnja uvijek u nekom vidu ostati.

To je *moja* interpretacija onoga „što je pjesnik htio reći“, u ovom slučaju pjesnik je, u kontekstu romana *Morendo* apsolutno nepriznat, moja malenkost.

Darko se u kolumni pita, nije li u tim stihovima zrnice ironije autorove (moje), pa i poruge? Na primjer kršćanskom „rješenju“ za ono „onkraj groba“?

Ja mu, imajući na umu razgovore na mojoj terasi, zazivajući Antaresa kao jedinoga svjedoka, poručujem da poruge u tome nema nikakve. On, u duhovno zagledan, ne mora se brinuti što sam ja zagledan u jedno te isto kolo života i smrti, kao nešto prirodno, koje slavi materiju, put, konkretne životne radosti, zajamčeno podmirenje osnovnih potreba, jednakost ljudi u svakom smislu, itd., a smrt smatra dijelom života. Dakako, obavezu vjerovanja u vje-

čni život, nakon ukidanja materijskih pretpostavki toga života, smatram tako apsurdnom da ne osjećam potrebu njoj se rugati. Ali to mi ipak ne priječi pojmiti da je kršćanstvo, prije no što je postalo crkva i država, pod Suncem najrevolucionarniji pokret potlačenih ikad.

„Borit ću se za život!“, pisao mi je Gašo u jednom od noćnih *mailova* poslanih, a to je često bilo tako, u doba prvih pijetlova. Izgledi su bili slabi. Mislim da je to njemu bilo jasno odmah od dana kad mu je saopćena dijagnoza. U preostalim *mailovima*, već iz hospicija, Gašo imao je duhovne veličine zavrnuti poneku rečenicu na humorni način. Priznao mi je da je na Badnjak učinio nekoliko težih prekršaja s obzirom na zabrane koje su mu stavljene, da je naprimjer popio čašicu vina i pojeo bakalar, i smijao se na telefonu s tim u vezi. Nestašno, baš onako puerilno, kao da je uhvaćen u kakvoj psini. Nije se posebno tužio. Onda je odjednom umuknuo, *mailovi* više nisu stizali. Naravno, uglavnom je spavao, sve dok nije zauvijek zaspao. Medicina i hospicij učinili su što su mogli, a nisu mogli ništa.

A ono što mu je nakon dijagnoze ostalo pretrpjeti, otprio je stoički. Možda me zato njegove meditacije iz „Kane“ koje otvaraju u njegovu knjigu tako podsjetije na Marka Aurelija, rimskoga cara, a po filozofiji stoika u smislu rimskog razvoja grčkog stoicizma. No više nego stoik, bio je Gašo epikurejac novoga kova koji se znao radovati životu; epikurejstvo i stoicizam, eto opozita same njegove osobe. Znao je cijeniti ljepotu (on je mnogo pisao o slikarstvu, o glazbi, ne samo o kazalištu), koja da je *bezinteresno sviđanje*, što je našao u Kanta. A znao je podnijeti patnju, pa i misli o krajnjem, kao pravi stoik.

Rekoh, bilo je u načinu njegovga odlaska i veličine, a velim to pamteći dragoga čovjeka koji nikada nije osobito radio na svojoj veličini.